

**Bu iş Azərbaycan Elm Fondunun
maliyyə dəstəyi ilə yerinə yetirilmişdir
Qrant № AEF-MCG-2022-1 (42)-
12/12/5-M-12**

**Könül Səmədova
f/e/d., dosent, ADPU-nun Müasir
Azərbaycan dili kafedrasının müdiri
samedovakonul74@mail.ru
Orcid ID: 0000-0003-4061-9775**

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞİMAL QRUPU INTERREGIONAL DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİNDƏ ÜMUMİ MORFOLOJİ ÜNSÜRLƏR

Xülasə: Azərbaycan dili şivələrinin morfoloqiyası zəngin olmaqla, ədəbi dilimizin morfoloqiyasından bir çox xüsusiyyətlərinə görə də fərqlənir. Belə ki, şivələrimizin ədəbi dillə üst-üstə düşən morfoloji xüsusiyyətləri ilə yanaşı, müasir Azərbaycan ədəbi dildə rast gəlinməyən kifayət qədər morfoloji əlamətlər də özünü göstərir. Şivələrimizin morfoloji əlamətləri dilimizin tarixi ilə səsleşir və eyni zamanda digər türk dillərində də rast gəlinir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin morfoloji quruluşunun formalaşması və inkişaf tarixini izləmək üçün şivələrimizin morfoloji xüsusiyyətləri tam təsəvvür yaradır və baş verən morfoloji dəyişikliyi üzə çıxarmağa imkan yaradır. Bu da şivələrimizdə dilimizin qədim dövrünə xas hal şəkilçilərinin, eləcə də leksik və qrammatik şəkilçilərin mühafizə olunması ilə bağlıdır.

Açar sözlər: Interregional dil xüsusiyyətləri, morfoloji ünsür, dialekt və şivələr, nitq hissələri.

COMMON MORPHOLOGICAL ELEMENTS IN THE INTERREGIONAL LANGUAGE CHARACTERISTICS OF THE NORTHERN GROUP OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Summary: The morphology of dialects of the Azerbaijani language is rich and differs from the morphology of our literary language in many features. Thus, in addition to the morphological features of our dialects that coincide with the literary language, there are also quite a few morphological features that are not found in the modern Azerbaijani literary language. The morphological features of our dialects resonate with the history of our language and are also found in other Turkic languages. In order to follow the history of the formation and development of the morphological structure of the modern Azerbaijani literary language, the morphological features of our dialects create a complete picture and allow us to reveal the morphological changes that have occurred. This is related to preservation of case suffixes, as well as lexical and grammatical suffixes specific to the ancient era of our language in our dialects.

Key words: Interregional language features, morphological elements, dialects and dialects, parts of speech.

ОБЩИЕ MORFOЛОГИЧЕСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ В МЕЖРЕГИОНАЛЬНОЙ ЯЗЫКОВОЙ ХАРАКТЕРИСТИКЕ СЕВЕРНОЙ ГРУППЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Резюме: Морфология диалектов азербайджанского языка богата и отличается от морфологии нашего литературного языка многими особенностями. Таким образом, помимо морфологических особенностей наших диалектов, совпадающих с литературным языком, существует еще немало морфологических особенностей, которых нет в современном азербайджанском литературном языке. Морфологические особенности наших диалектов перекликаются с историей нашего языка, а также встречаются и в других тюркских языках. Чтобы проследить историю формирования и развития морфологической

структуры современного азербайджанского литературного языка, морфологические особенности наших диалектов создают целостную картину и позволяют выявить произошедшие морфологические изменения. Это связано с сохранением в наших диалектах падежных суффиксов, а также лексических и грамматических суффиксов, характерных для древней эпохи нашего языка.

Ключевые слова: Межрегиональные особенности языка, морфологические элементы, диалекты и диалекты, части речи.

Azərbaycan dilinin şimal ləhcəsi şivə qrupları özünəməxsus morfoloji xüsusiyyətləri ilə ədəbi dildən fərqlidir. Bu xüsusiyyətlər onun ismin hal, mənsubiyyət şəkilçilərində, əvəzlilərdə, feilin zaman şəkilçilərində, feili bağlama şəkilçilərində daha çox özünü göstərir. Dialekt fərqi yaradan morfoloji xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq da olar.

Morfoloji xüsusiyyətlərə I və II şəxs də yönlük halın mağa, sağa formalarının işlədilməsi, indiki zamanı bildirmək üçün -adu, -ədu şəkilçisinin işlədilməsi, həmçinin indiki zamanın analitik forması olan baxa durur//baxa var, bu Şərq qrupu dialektlərindən Dərbənd dialektlərində də öz əksini tapır (yazadu, edədu və s).

Feilin əmr şəklinin II şəxs təkində -gil şəkilçisinin işlədilməsi daha çox Şəki şivəsində özünü göstərir. Həmçinin Qəbələ və Qax-Zaqatala şivələrində qismən (Zaqatalanın Bazar kəndində Şəkidən köçüb gəlib məskunlaşan camaatın dilində) Cənub dialektlərində və Naxçıvan şivələrində də işlədilir.

Şühudi keçmiş zaman şəkilçisinin Şəki rayon İncə və Zunud kəndlərində fərqli özəllikləri özünü göstərir. Sonu “m” və “n” samitləri ilə bitmiş feillər birinci şəxsin tək, cəmində və üçüncü şəxsin tək, ikinci şəxsin təkində cəmində -nı, -ni, -nu, -nü, sonu “l” ilə bitən feillər isə birinci şəxsin tək və üçüncü şəxsin tək və cəmində -lı, -li, -lu, -lü, birinci şəxsin cəmi və ikinci şəxsin təkində -lı, -li şəkilçilərini qəbul edir: qannım, qannın, qannı, qannıx, gəllim, gəllin, gəllin, gəlli, gəllux, gəllilər. Bütün bu kimi faktlar şimal ləhcəsinin şivə qruplarının adlanmasında yetərli faktlar sayılır.

Bu tədqiqatdan alınan nəticələr təkcə oğuz qrupu türk dillərindən Azərbaycan dili üçün yox, həmçinin başqa türk dilləri ilə də müqayisədə yeni baxışla yanaşmağa imkan verir. Çünki Azərbaycan xalq dilinin formalaşmasında iştirak edən müxtəlif tayfa dil elementlərinin hamısı heç də ümumxalq dili xüsusiyyəti ola bilməmişdir. Sanki ümumxalq Azərbaycan dilinin formalaşma prosesi dilin yerli müxtəlifliyini zəruriləşdirmişdir. Azərbaycan xalq dili kimi inkişaf etdikcə və ədəbi dilin yazılı qolu sabitləşdikcə müxtəlif dil vahidlərinin dialekt həddində müəyyənləşməsi prosesi davam etmişdir. Dilin digər yaruslarındakı kimi, morfoloji quruluşunda da müxtəlif elementlər (morfoloji əlamət) dialekt faktı kimi işlənmişdir [1, s.148].

Azərbaycan dilçiliyində nitq hissələrinin morfoloji baxımdan təsnifində hələ də tam yetkin bir fikir yoxdur. Morfologiya ilə bağlı yazılmış əsərlərdə nitq hissələrinin təsnifi bir neçə qrupda cəmlənir. Amma Azərbaycan dili şivələrindən bəhs edən əsərlərdə nitq hissələri iki yerə - əsas və köməkçi nitq hissələrinə bölünür.

İ.Bayramov isə Azərbaycan dili şivələrində işlənən nitq hissələrini ədəbi dildə olduğu kimi üç yerə bölmüşdür.

1. Əsas nitq hissələri: isim, sifət, say, əvəzlik, feil, zərf;

2. Köməkçi nitq hissələri: qoşma, bağlayıcı, ədat;

3. Xüsusi nitq hissələri: modal sözlər, nida [2, s.13].

Biz isə Şimal ləhcəsinin şivə qruplarının morfoloji bölgüsünü iki formada vermişik.

1. Əsas nitq hissələri: isim, sifət, say, əvəzlik. feil, zərf;

2. Köməkçi nitq hissələri: qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər, nida.

Ümumiyyətlə, türk dilləri leksik tərkib baxımından izah olunarkən leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərin əsasında daha çox əsas və köməkçi nitq hissələrinə ayrılmışdır.

Şimal ləhcəsi şivə qruplarında isim kateqoriyasının ədəbi dillə eləcə də, Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələri ilə eyniyyət təşkil edən cəhətlər olduğu kimi, bəzi fərqli xüsusiyyətləri də nəzərə çarpır. Bu xüsusiyyətlər həm leksik, həm də morfoloji cəhətdən özünü göstərir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dili şivələrində isim öz morfoloji xüsusiyyətləri baxımından ədəbi dildən fərqlənir. Bu da onun daha çox hal, mənsubiyyət və xəbərlilik kateqoriyalarında özünü biruzə verir. Bildiyimiz kimi, türk sistemli dillərdə də isimlər hal, kəmiyyət, mənsubiyyət kateqoriyalarına malikdir. Məhz türk dillərində də leksik-semantik cəhətdən isimlər müəyyən hallarda ədəbi dildən fərqlənir. Bu fərqləri smin quruluşunda - sadə, düzəltmə, mürəkkəb isimlərdə özünü göstərir.

Türk dillərində xüsusi ifadə genişliyi və rəngarəngliyi ilə seçilən nitq hissələrindən biri də sifətdir. Əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirməyə xidmət edən sifət türk dillərində müstəqil bir nitq hissəsidir. Bu nitq hissəsi türkoloji ədəbiyyatda müxtəlif adlarla – sifət (Azərbaycan), aləmetçi (qaqauz), sım esım (qazax), sıfat (qaraçay-balkar), sıpatlav sez (qumuq), sıyfat (tatar), demdek adı (tuva), sıpat (türkmən), sıfat (türk), sıfat (özbək), supət (uyğur), sım atooç (qırğız) işlədilir. İsimlərlə, həmçinin zərflərlə çoxlu ümumi cəhətləri olduğuna və özünəməxsus formal əlamətlərinin az olmasına görə çox vaxt bu kateqoriyanı müstəqil nitq hissəsi kimi tanımaqda tərəddüd etmişlər. Sifətlər isə semantik cəhətdən geniş mənada əşyalıq bildirən isimlərdən, hərəkətin və əlamətin əlamətini bildirən zərflərdən seçilərək, əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirməyə xidmət edir [3, s.120].

Şimal ləhcəsi şivə qruplarında özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilən nitq hissələrindən biri də saydır. Azərbaycan dili şivələrində say ədəbi dildən elə də ciddi şəkildə fərqlənmir. Fərqlilik bəzən fonetik cəhətdən özünü göstərir. Şimal ləhcəsi dialekt və şivələrində saylar o qədər də fərqli xüsusiyyətlərə malik deyildir. Bu nitq hissəsində daha çox fonetik fərqlər özünü göstərir.

Şimal ləhcəsi şivə qruplarının dialektlərində işlədilən əvəzlilərin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Ayrı-ayrı türk dillərində bu nitq hissəsi müxtəlif terminlərlə adlandırılmışdır. Qazax dilində: ecimdik, qırğız dilində: atatooc, tatar dilində: almaşlak, tuva dilində: at ornu, türkmən dilində çalışma, türk dilində: adil, zamir və s.

Əvəzliyin müxtəlif mənə qrupları da vardır ki, bunlar haqqında dilçilər arasında müxtəlif fikirlər də mövcud olmuşdur. Uzun müddət bir çox türk dillərində şəxs sonluqları ilə müstəqil şəxs əvəzliləri uyğunlaşdırılmışdır. Azərbaycan dilinə aid son əsərlərdə əvəzlilər mənalarına görə beş qrupa bölünmüşdür: 1) şəxs; 2) işarə; 3) sual; 4) qeyri-müəyyən; 5) təyini əvəzlilər. Qeyd edək ki, əvəzliyin türk dillərinin bəzilərində səkkiz, bəzilərində isə yeddi növü müəyyənləşdirilmişdir. Şimal ləhcəsi şivə qruplarında əvəzlilərin işlənməsi müəyyən dərəcədə ədəbi dildən seçilir. Bu fərq mən, sən, biz, siz əvəzlilərinin hallanmasında, o, onlar əvəzlilərinin ifadəsində özünü göstərir. Bundan əlavə, şimal ləhcəsinin şivə qruplarında elə işarə

əvəzlilikləri də işlənir ki, bunlara ədəbi dildə təsadüf edilmir [4, s.27].

Şimal ləhcəsi şivə qruplarında feillərin işlənməsində onların zamana, şəxsə görə dəyişməsində müasir ədəbi dilimizdən, eləcə də başqa dialekt və şivələrdən seçilən bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlərə rast gəlinir. Bu xüsusiyyətlər daha çox feilin zaman, şəxs və şəkil kateqoriyalarında müşahidə olunur. Həmin kateqoriyalar dilimizin tarixi dövrlərini və ümumən türk dillərinə aid qədim formaları və ya hadisələri özündə nisbətən yaxşı saxlamışdır. Feillə bağlı olan müxtəlif qrammatik kateqoriyaların şimal ləhcəsinin şivə qruplarında, xüsusən də Şəki rayonu ərazisində müasir ədəbi dilimizə nisbətdə daha genişdir. Müasir ədəbi dilimizdə konkret bir mənə ilə sabitləşən bu və digər bir qrammatik forma Şimal dialektlərində çoxmənalı xarakter daşıyır, öz əsas mənasından əlavə başqa mənə və mənələr də ifadə edə bilir.

Nəticə: Şimal ləhcəsinin morfolojiyasını aşağıdakı 7 bənddə ümumiləşdirmək olar.

a) Söz köklərinin bəzən şəkilçinin təsiri altında fonetik tərkibini dəyişir: haraveyi, mağa, sağa, məki, səki və s.

b) Mənsubiyyət şəkilçilərinin II şəxs cəmdə müxtəlif şəkildə ifadə olunur: atōuz, dədōüz, atan:ız, ataāz, ataūz, atavuz, başıyız və s.

c) Xəbərlilik şəkilçilərinin II şəxs cəmdə müxtəlif şəkildə ifadə olunur: oyağsuz, oyaxsız, oyaxsın,ız, oyaxsuuz, oyaxsıyız və s.

ç) Sıra saylarının -minci şəkilçisi ilə işlənir. məs: biriminci, ikiminci və s.

d) Şəxs əvəzliliklərinin I, II və III şəxs təkinin yönlük halda müxtəlif şəkildə işlənir: maña, mañ, mñ, məyə, məə, mağa, məğə, maha, saña, sañ, səyə, səə, sağa.

e) Qəti gələcək zamanın II şəxs tək və cəmində -as², -aş² şəkilçilərinin işlənir. məs: yazassan, gedəssən, yazassız, gedəssiz, yazaşsan və s.

ə) Nəqli keçmiş zamanın üçüncü şəxsində -itdi, -ıfdı, -ıbdı, -ıpdı şəkilçilərinin işlənir: alıtdı, gəlirdi, alıfdı, gəlirdi və s

Ədəbiyyat

1. Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: (Dərs vəsaiti, 2-ci nəşri) – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 348 s.
2. Bayramov İ.M. Azərbaycan dili şivələrinin morfolojiyası – Ankara: Uzun dijital, – 2019. - 252 s.
3. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası - Bakı: M.B.M, I hissə. – 2008. - 354 s.
4. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları – Bakı: Şərq-Qərb, - 2008. - 416 s.